

DE ZANGBOEKEN VAN SOETERBEECK

Hans Kienhorst en Ad Poirters, ten behoeve van een lecture-recital met Voces Caelestes

Inleiding

Hans Kienhorst

Dames en heren,

[dia 2] Ad Poirters en ik hebben ons vele jaren beziggehouden met wat wij de 'historische bibliotheek' van klooster Soeterbeeck zijn gaan noemen.

De historische bibliotheek is een concept, een virtuele verzameling van alle nog bekende handgeschreven boeken en oude drukken, in principe van voor 1800, die op enigerlei moment eigendom zijn geweest van de zusters augustinessen van Soeterbeeck.

Het grootste deel van deze virtuele verzameling wordt gevormd door wat de zusters zelf hun 'oude bibliotheek' noemden.

[dia 3] Het gaat dan om de kasten (Romeinse) III, IV en V, die een centrale plaats innemen binnen de bibliotheek als geheel, zoals die in het jaar 1958, in de oostvleugel, op de begane grond van het klooster werd ingericht.

[dia 4] In deze drie kasten zijn de oude boeken van de zusters zo efficiënt mogelijk geordend op grootte en type en formaat van de band. Niet om nog te raadplegen, maar om naar te kijken, als beeld van of herinnering aan de oorsprong en het spirituele verleden van hun gemeenschap. Tot klooster Soeterbeeck in 1997 werd opgeheven en de wetenschap er zich mee ging bemoeien.

[dia 5] De schola Voces Caelestes zal uit twee van de laatmiddeleeuwse handschriften, IV 21 en IV 82, gezangen ten gehore brengen, die deel uitmaken van het officie van Augustinus, orde vader van de zusters van Soeterbeeck.

De gezangen zijn verdeeld over drie blokken. Die worden elk voorafgegaan door een korte lezing, waarvan de eerste twee door mij en de derde door Ad gehouden zal worden.

[dia 6]

Lezing 1. De oude bibliotheek van Soeterbeeck

Hans Kienhorst

De eerste lezing gaat over die oude bibliotheek uit 1958, en, daar onlosmakelijk mee verbonden, de geschiedenis van het regularissenklooster Soeterbeeck. [dia 7] Dat bevond zich sedert 1732 als refugieklooster in het huidige Deursen-Dennenburg bij Ravenstein. De bibliotheek annex kapittelzaal die in 1958 werd ingericht, lag aan de zuidzijde van de oostvleugel. De luchtfoto richt de aandacht op de noordzijde, met achter bosschage verscholen, de oorspronkelijke toegangspoort naar de gang in kwestie.

[dia 8] Klooster Soeterbeeck begon in 1448 als eenvoudige gemeenschap van religieuze vrouwen, gesticht in het Brabantse gehucht Nederwetten, nabij *die Suetbeeck* ('de zoete beek'), een kleine aftakking van de rivier de Dommel. In 1454 namen deze 'zusters van het gemene leven' de kloosterregel van Augustinus aan, werden religieuzen. [dia 9a] De zielzorg werd verzorgd door de reguliere kanunniken van Mariënhage aan de linker zijde van de Dommel, die het convent gedurende bijna drie eeuwen voorzagen van rectoren. [dia 9b] De oostvleugel van dit augustijnenklooster en een stukje muur van de westelijke kloostergang bleven bewaard. We hebben het dan over de wijk Woensel in Eindhoven.

[dia 10] Vanwege de drassigheid van de grond verhuisden de zusters van Soeterbeeck in 1462 van Nederwetten naar Nuenen. [dia 11] Een schilderij dat 220 jaar later gemaakt werd van kanunnik Joannes Bredael, de toenmalige rector, geeft een impressie van wat vermoedelijk de oostvleugel van klooster Soeterbeeck moet voorstellen, met daarachter de kloosterkerk, die aan de noordvleugel van het kloosterpand gelegen zal hebben. – ik houd de kaart uit 1564, om praktische redenen, gewoon aan.

[dia 12] Een redelijk aantal handschriften en vroege drukken die nog uit de historische bibliotheek van Soeterbeeck bewaard zijn, is afkomstig uit andere vrouwenkloosters, die tot dezelfde kloosterorganisatie behoorden. Dit kapittel van Venlo ontstond in 1455. Soeterbeeck werd er 30 jaar latere lid van. [dia 13a] De diversiteit aan herkomst heeft voor een belangrijk deel te maken met fusies tussen deze vrouwenkloosters in de tijd dat Maarten van Rossum, veldheer van de hertog van Gelre, plunderend en brandschattend door de Meijerij rondtrok, en uit de tijd daarna, toen Staatse troepen tijdens de Tachtigjarige Oorlog het Brabantse Land teisterden. [dia 13b] Toen de Gesel van Gelre in 1543 dreigde Helmond te belegeren, lag het

klooster Onze-Lieve-Vrouw in de Hage in het schootsveld, vanuit de stad gezien, en waren de zusters gedwongen hun biezen (inclusief boeken) te pakken en zich met die van Sint-Annenborch in Rosmalen te verenigen. Daardoor belandde bijvoorbeeld het grote antifonarium (Romeinse) IV 7 uiteindelijk in de bibliotheek van Soeterbeeck. [dia 13c] Ongeveer drie decennia later fuseerden ook de zusters van Sint-Annentroon in Driel met die in Rosmalen. En het duurde hooguit een jaar of twee, of de zusters van Sint-Annenborch moesten een veilig heenkomen zoeken in een bestaand klooster in Den Bosch. [dia 13d] En toen de jezuïeten dat klooster in 1613 voor zich opeisten, vertrokken zeven zusters van Sint-Annenborch naar Soeterbeeck om er hun devotieel leven voort te zetten. De boeken die deze zusters in hun bagage hadden, en die dus uit verschillende zusterkloosters afkomstig waren, krijgen vanaf dan een gemeenschappelijke, met Soeterbeeck verbonden geschiedenis. [dia 14] Uiteindelijk, in 1732, 84 jaar na de Vrede van Münster, en na veel gesoebat, moesten ook de zusters van Soeterbeeck hun klooster in Nuenen verlaten. Met al hun hebben en houden, inclusief de boeken die hen nog resteerden. Ze vestigden zich in 'den Boogaert', een landgoed nabij Deursen, in het Land van Ravenstein, waar vrijheid van godsdienst was. [dia 15] Een portret van Arnoldus Beckers, kanunnik uit Gaesdonck, die rector was van 1772 tot zijn dood in 1810, toont ons het klooster zoals dat er 55 jaar na de verhuizing, in 1787, ongeveer uit moet hebben gezien, met de oostvleugel die in 1733 werd aangebouwd, en de vleugel van 1744-1746, die later weer is afgebroken. [dia 16] De laatste fusie vond plaats in 1954, als de zusters augustinessen uit Sint-Oedenrode zich bij die van Soeterbeeck voegen. Ook zij brengen boeken mee, die in de bibliotheek van Soeterbeeck terecht kwamen, die zich destijds nog op de eerste verdieping van het klooster bevond en vier jaar later dus naar de begane grond verhuisde. [dia 17] Bijna 70 boeken uit Mariëndaal kwamen uiteindelijk in de 'oude bibliotheek' van Soeterbeeck terecht, waaronder enkele handschriften en deze relatief late druk uit 1824, die in 1958 van de eerste verdieping meeverhuisden naar de bibliotheek annex kapittelzaal op de begane grond.

[dia 18] Wanneer klooster Soeterbeeck in 1997 wordt opgeheven, worden de boeken uit de drie kasten (III, IV en V), die de erfgoedbibliotheek vormden, apart gehouden. [dia 19a] Deze boeken vormen momenteel de kern van de Collectie Soeterbeeck, die in eigendom is van de Stichting Kunstpatrimonium Soeterbeeck en in langdurige bruikleen gegeven is aan de Universiteitsbibliotheek van de Radboud Universiteit in Nijmegen. [dia 19b] De 'oude bibliotheek' bestond, naar de huidige telling, uit 44 laatmiddeleeuwse handschriften, dat wil

zeggen handgeschreven boeken uit de 15de en 16de eeuw, of wat daarvan nog over was, en bijna 600 andere banden, voornamelijk oude drukken uit de 17de en 18de eeuw.

[dia 20] Bij de handschriften gaat het hoofdzakelijk om liturgische boeken. [dia 21] Tot de laatmiddeleeuwse handschriften behoren bijvoorbeeld deze twee grote antifonaria, met de gezangen voor het heilig officie, dat de zusters officieel acht keer per etmaal moesten bidden: 's avonds de vespers en completeen, overdag de priem, tert, sext en none, en 's nachts of vroeg in de ochtend de metten en lauden. [dia 22] De vespers links op de dia zijn meer handzame koorboeken voor het avondofficie, de vespers en completeen. Het Mariaofficie of het dodenvigilie baden de zusters dan uit de kleinere getijdenboekjes rechts. [dia 23] Een aantal van die restanten, incomplete handschriften maar ook een enkel boek waarvan alleen de band verwijderd was, hebben de zusters in reparatiebandjes van karton van oude dozen en keperband gezet, in de tien tot twintig jaar voordat de bibliotheek in 1958 naar de begane grond werd overgebracht en de boeken genummerd werden conform de kast waarin ze zich bevonden. [dia 24] En van een aantal muziekhandschriften voor mis en officie hebben we enkel fragmenten over, die deels nog als bindmateriaal gebruikt zijn, zoals deze perkamenten bladen of resten ervan, die uit hetzelfde antifonarium afkomstig zijn. [dia 25] Bij de oude drukken, naast opnieuw liturgische boeken, voor het overgrote deel vooral om devotie werken in de volkstaal, de meeste uit de 17de en 18de eeuw, die oorspronkelijk bestemd waren voor de geestelijke verdieping van de zusters.

[dia 26] De gezangen die de schola vanmiddag ten gehore zal brengen, staan in de handschriften IV 21 en IV 82, waarvan u een afbeelding op deze dia ziet. IV 21 heeft nog een leren band, zij het zonder de gebruikelijke houten platten. En het incomplete handschrift IV 82 zit in zo'n restauratiebandje van hergebruikt karton en keperband.

[dia 27a] Van het handgeschreven antifonarium IV 21 weten we dankzij een notitie op het schutblad, overigens dat het ooit voor de zusters in het linker koor bedoeld was. [dia 27b] U ziet hier de koorbanken zoals die op de nonnengalerij uit 1912 opgesteld waren, nadat ze vanaf 1732 tot dan in de kapel stonden zoals die in de oostvleugel was ingericht. De kapel dateert van 1906. Met het zicht op de koorbanken is het nu tijd om te luisteren naar Voces Caelestes. [dia 28] Met gezangen uit de eerste vespers van het officie van Augustinus uit genoemd antifonarium.

[dia 31]

Lezing 2. Productieherkomst van de handschriften

Hans Kienhorst

[dia 32a] Zoals gezegd, is een deel van de handschriften pas later in Soeterbeeck terecht gekomen ten gevolge van fusies van vrouwenkloosters die tot hetzelfde kloosterverband als Soeterbeeck, namelijk het Kapittel van Venlo, behoorden. [dia 32b] Ik noemde in dit verband al IV 7, een antifonarium voor de vespers en complete van het gehele liturgische jaar, dat uit het klooster Onze-Lieve-Vrouw in den Hage in Helmond zou komen. Een belangrijke aanwijzing voor die herkomst vormen het bindwerk en de initiaalversiering. Die verwijzen namelijk naar de Broeders van het Gemene Leven, in 's-Hertogenbosch. Deze Bossche fraters werkten vaker voor de zusters in Helmond, waar in het geval van IV 7 wel het schrijfwerk kan zijn verricht. Een dissertatie die daarover aan de Radboud Universiteit geschreven wordt door Bernardien van den Berg, moet daarover uitkomst bieden.

[dia 33] Dat het bindwerk door de Bossche fraters verricht werd, blijkt uit de blindstempeling van het leer van de band. Een van de losse stempels toont een ruit met daarin een gekroonde adelaar, met tussen zijn klauwen een schildje waarop het monogram *d f* te lezen is. Die letters staan voor *domus fratrum* oftewel 'fraterhuis'. Bedoeld is het Sint-Gregoriushuis in Den Bosch (*domus fratrum sancti Gregorij in Busco*).

[dia 34] De initiaalversiering behoort volgens de kunsthistoricus Richard de Beer tot het 'tweede decoratietype' van de fraters van Den Bosch. Hij omschrijft het als: met rood of paars aangebracht penwerk, dat bestaat uit langgerekte, naturalistisch weergegeven bladranken. Daartussen zijn bloemen van allerlei soort getekend, en soms ook bessen, waarbij het meest typerend een langwerpige, conisch gevormde vruchtkolf tussen waaivormige bladeren is.

[dia 35] Ik heb in mijn eerste lezing al laten zien, dat de weg van het Helmondse klooster via Sint-Annenborch in Rosmalen en Den Bosch in 1613 naar Soeterbeeck voert, [dia 36] samen met onder andere het veel kleinere IV 89, een thans incompleet psalterium voor het nachtofficie, dat omstreeks dezelfde tijd als IV 7 gemaakt kan zijn. U herkent het penwerk van de Bossche fraters.

[dia 37] De handschriften IV 21 en IV 82, waaruit de schola het Augustinusofficie zingt, behoren tot de liturgische boeken die met meer of minder grote waarschijnlijkheid in klooster Mariënhage werden vervaardigd. U weet wel, het Augustijnenklooster dat bijna 300 jaar de

rectoren van Soeterbeek leverde. In de bewijsvoering spelen decoratiestijl en, deels ook, de band opnieuw een belangrijke rol.

[dia 38a] Hier nogmaals het voorplat van het antifonarium IV 21, dat bestemd was voor het zomerhalfjaar. [dia 38b] De versiering ervan bestaat in hoofdzaak uit losse vierkante, een kwartslag gedraaide stempeltjes met het Lam Gods, met op de hoeken ervan een los stempeltje in de vorm van een sterretje. [dia 38c] Deze Lam Gods-stempel verbindt een aantal van de liturgische handschriften uit de oude bibliotheek van Soeterbeek, zoals op deze dia te zien is, en die komen gezien de decoratiestijl allemaal uit Mariënhage. [dia 39] Het zijn de antifonaria IV 4 (een winterdeel) en IV 22 (een zomerdeel), en het winterdeel van een brevier voor het nachtofficie met bijhorend antifonarium IV 16.

[dia 40] De initiaalversiering, voor zover aanwezig of in aanzet aanwezig, laat twee decoratiestijlen zien die, opnieuw volgens Richard de Beer, beide naar het Augustijnenklooster aan de andere kant van de Dommel verwijzen. Hier ziet u enkele van de opengewerkte initialen, die handschrift IV 21 met de antifonaria IV 4 en IV 16 verbinden. Let vooral op de deels uitgevoerde decoratie die in de initialen *I* en *M* op respectievelijk IV 4, f. 47v, en IV 22, f. 146r is aangebracht.

[dia 41] De 'Mariënhage-stijl' is die volledig alleen uitgevoerd op f. 148r van handschrift IV 16. De Beer omschrijft haar als volgt: Zij kenmerkt zich door geschilderde initialen waarin gelobde bladranken zijn uitgespaard. Het bijbehorende penwerk in de randen is alleen in IV 16 aanwezig. Het bestaat uit lijnenbundels, van waaruit op regelmatige afstanden korte lijnen spiegelbeeldig van elkaar naar buiten buigen.

[dia 42] Dat deze stijl met Mariënhage te verbinden is, blijkt onder andere uit het Epistolarium Tilburg, Universiteitsbibliotheek, Haarencollectie, TF HS 24, dat in de vijftiende eeuw door een kanunnik uit dat klooster vervaardigd werd. Let op de wijze waarop in de geschilderde initiaal *F* op f. 3r gelobde bladranken zijn uitgespaard, en het verdere penwerk, dat overeenkomt met de decoratie op f. 148r van IV 16, die via de opengewerkte, onvoltooide initialen in de antifonaria IV 4, IV 21 en IV 22 verbonden zijn, die eveneens alle vier afkomstig zijn uit de binderij met het Lam Gods-stempel.

[dia 43] Het incomplete uitgebreid psalterium met hymnale IV 82 is een heel ander verhaal. De band is verdwenen, waarschijnlijk toen het handschrift in de negentiende eeuw zijn oorspronkelijke functie als liturgisch boek verloor, nadat het eerder nog een grondige revisie had ondergaan, getuige onder andere twaalf met tekst en muziek beschreven blaadjes

die oorspronkelijk op de folia 33-44 gelijmd waren. Volgens De Beer gaat het bij de versiering van de initiaal D op f. 46r om een decoratiestijl die hij als 'de Luikse randjes' typeert. [dia 44] Die wordt gekenmerkt door kleine bontgekleurde bloemetjes en eikeltjes, die aan ranken in de marges zijn aangebracht, soms met felle kleuren, soms met overwegend zachte tinten. We komen deze decoratiestijl onder andere ook tegen in handschrift TF HS 23 uit de al eerder genoemde Haarencollectie. [dia 45] Dit is een eveneens met meerdere teksten uitgebreid psalterium met hymnale. Dit handschrift komt ook uit Mariënhage, waar het in augustus 1496 werd voltooid door de kanunnik Henricus Cuperus. [dia 46] En te oordelen naar het aspect van het schrift kan handschrift IV 21 eveneens in Mariënhage geschreven zijn, waar het dan ook in de 'Luikse randjes'-stijl verlucht en gebonden werd. [dia 47] Dat het voor een vrouwenklooster werd vervaardigd, kunnen we opmaken uit de vrouwelijke aanspreekvorm *sorores* (i.p.v. *fratres*) aan het begin van de korte schriftlezing in de completen op f. 81 van IV 82. Zoals ook de vermelding van de priorin en *hebdomadaria* in de rubriek voor het officie van Witte Donderdag op een vrouwenklooster als bestemming van IV 4 en IV 16 wijst, die verlucht werden in de Mariënhage-stijl.

Ik hoop u enigszins overtuigd te hebben, om snel over te gaan naar het tweede blok met gezangen uit de eerste nocturne van de metten uit het officie van Augustinus in het Soeterbeeckse antifonarium IV 21. [dia 48]

[dia 52]

Lezing 3. Gerommel in de marge: De zeventiende- en achttiende-eeuwse herziening van laatmiddeleeuwse liturgische handschriften uit klooster Soeterbeeck

Ad Poirters

Zojuist heeft Hans Kienhorst u verteld over ons gepuzzel met de productieherkomst van de laatmiddeleeuwse koorboeken van Soeterbeeck, waaronder de twee handschriften waar Voces Caelestes vandaag uit zingt. Ik zal nu een voorbeeld geven van een zeer specifiek soort gebruik van diezelfde boeken, namelijk van de pogingen die in de zeventiende en achttiende eeuw ondernomen zijn om ze inhoudelijk te reviseren. Om uit te kunnen leggen wat ik daarmee bedoel, moet ik een stapje terug doen in de tijd.

[dia 53] De oude liturgische handschriften van Soeterbeeck bevatten teksten en gezangen voor de liturgie zoals die gevierd werd door het kapittel van Windesheim. Dit is de 'kloosterlijke tak' van de Moderne Devotie, een verband van kloostergemeenschappen die leefden volgens de regel van Augustinus, ontstaan vanuit het in 1387 gestichte moederklooster in het dorpje Windesheim bij Zwolle. De oprichting van het kapittel werd in 1395 bekrachtigd. Het omvatte zowel mannen- als vrouwenkloosters—al werd er in 1436 bij pauselijk decreet een einde gemaakt aan de verdere incorporatie van gemeenschappen van zusters, een verbod dat zou blijven bestaan tot de wederoprichting van de inmiddels teloor gegane vrouwelijke tak van Windesheim in 1971. Soeterbeeck is weliswaar pas op dat late moment officieel lid van Windesheim geworden, maar heeft er ook daarvoor altijd erg dicht tegenaan gestaan. Tot 1810 ontvingen de zusters bijvoorbeeld zielzorg van rectoren uit Windesheimse kloosters. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat de oudste liturgische boeken uit Soeterbeeck dus inhoudelijk overeenstemmen met het geheel van Windesheimse liturgische 'gebruiken', oftewel, om het in het Latijn te zeggen: de Windesheimse *usus*.

Hoe ziet die Windesheimse liturgie waar de boeken van Soeterbeeck van getuigen er dan uit? Helaas, naar de bronnen, kenmerkende eigenschappen, ontwikkeling en invloed van de liturgische en muzikale traditie van Windesheim is nog erg weinig onderzoek gedaan, en ik kan niet anders dan me dienaangaande in zeer grote algemeenheden uitdrukken. Hun stichtingsoorkonde verplichtte de Windesheimers er aanvankelijk toe om, waar hun kloosters ook stonden, de liturgische boeken van het bisdom Utrecht te volgen, slechts met toevoeging, inkorting of weglating van enkele lezingen in de metten.¹

[dia 54] Al vrij snel, echter, stelde men een commissie samen om eigen liturgische boeken op te stellen. Lid van deze commissie was onder anderen Johannes van Kempen, de oudere broer van de beroemdere Thomas (1380-1471), u weet wel, de auteur van *De navolging van Christus*. Volgens hfst. 25 van het *Chronicon Windeshemense* van de Windesheimse historicus en kloosterhervormer Johannes Busch (1399-ca. 1480) stelde men door vergelijking van boeken uit verschillende bisdommen en kloosters en na raadpleging van kerkelijke overheidspersonen en deskundige geleerden een eigen heiligenkalender, liber ordinarius en manuale op.² Wat een kalender is, spreekt voor zich. Een liber ordinarius is een boek dat de viering van de liturgie regelt op algemeen niveau, met instructies als ‘op een feest van die en die rang, moeten er zus en zoveel kaarsen op het altaar staan’. Een manuale zal in dit geval een boek zijn met instructies voor een aantal bijzondere rituelen, zoals voor inkleding en professie, of voor overlijden en begraven. Vervolgens werden de (oorspronkelijk dus Utrechtse) liturgische boeken voor dagelijks gebruik—expliciet genoemd worden missalen, gradualen, antifonaria, lectionaria, capitularia, collectaria, evangeliaria, epistolaria en psalteria—met deze nieuwe basisteksten en met elkaar in overeenstemming gebracht.

[dia 55] Een van de belangrijkste doelen van de commissie was volgens Busch om te voorkomen dat er in het heilig dienstwerk onenigheid van melodie zou ontstaan, en dat kan naast figuurlijk ook letterlijk opgevat worden, want er werd bijzondere aandacht besteed aan de notatie in de muziekhandschriften.

[dia 56] Busch schrijft in zijn verslag van de werkzaamheden van de liturgische commissie dat uiteindelijk alle zangboeken van het kapittel naar behoren zijn gecorrigeerd, allerbest zijn opgemaakt, en goed van toonaccenten, op zorgvuldige wijze van muzieknoten en, wat betreft het onderhouden van pauzes, altijd van pauzetekens zijn voorzien. Uit het aanbrengen van eigen correcties, eigen accenten, eigen muzieknoten en eigen pauzetekens ontstaat vanzelf een eigen muzikale traditie. Deze Windesheimse zangtraditie is gebaseerd op die van het laatmiddeleeuwse bisdom Utrecht, maar wijkt er significant van af.

In de jaren nadat de Windesheimse liturgische boeken zijn samengesteld, werden ze veelvuldig afgeschreven. En er verschenen verschillende drukken van het Windesheims Brevier en Missaal. [dia 57] Op zeker moment trad echter een grote cesuur op. In 1568 verscheen de eerste druk van het Romeins Brevier, en twee jaar later die van het Romeins Missaal. Deze boeken werden door paus Pius V (1566-1572) verplicht gesteld voor de hele kerk, met uitzondering van die bisdommen of kloosterordes die een eigen liturgische traditie

hadden van 200 jaar of ouder. Dat laatste gold niet voor Windesheim, dat dan ook braaf zijn eigen, zo zorgvuldig samengestelde, boeken opgaf en de Romeinse ging gebruiken. Voortaan hadden de Windesheimers alleen nog een supplement met teksten voor feesten van hun eigen heiligen, maar geen eigen brevieren, antifonaria, missalen en graduales meer.

Voor de kloosters die de Windesheimse liturgie gevierd hadden, betekende dit nogal wat. Soeterbeeck hoorde tot de gemeenschappen die de overstap moesten maken naar de Romeinse liturgie. Dat de zusters dit ook gedaan hebben, blijkt zonneklaar uit de rijtjes Romeinse liturgische boeken die uit hun bibliotheek zijn overgeleverd. Maar de zusters deden hun oude Windesheimse liturgische boeken niet (allemaal) bij het oud papier. Sterker nog, vanaf de zeventiende eeuw en tot in de achttiende verschijnen er aantekeningen in de koorboeken, waarmee deze wat hun tekst betreft gedeeltelijk worden aangepast aan de Romeinse boeken van die dagen. Ik heb het dan met name over de antifonaria, de zangboeken voor het getijdengebed, want hoewel hetzelfde gebeurd lijkt te zijn met de graduales, het equivalent voor de mis, zijn er daar te weinig van over om er veel zinnigs over te kunnen zeggen. De werkelijkheid is complexer, maar omwille van de tijd zal ik zeggen: de tekstuele revisie van de handgeschreven antifonaria gebeurde vooral voor de vespers op zon- en feestdagen. Kennelijk was het de bedoeling van deze update om het mogelijk te maken dat er op déze momenten gezongen kon blijven worden uit de middeleeuwse boeken. Enerzijds gebeurde dat dan met de nieuwste Romeinse teksten, maar anderzijds werden de aloude Windesheimse melodieën daarbij zoveel mogelijk gehandhaafd. Daar schijnt het om te doen geweest te zijn. Een oppervlakkige vergelijking van de melodieën van de gezangen in de laatmiddeleeuwse, handgeschreven antifonaria van Soeterbeeck met enkele gedrukte Romeinse Antifonaria die in de zeventiende en achttiende eeuw in onze streken zijn gedrukt en gebruikt, en waarvan er ook enkele uit de bibliotheek van Soeterbeeck zijn overgeleverd, leert namelijk ogenblikkelijk dat er grote verschillen zijn tussen beide. Die Romeinse Antifonaria staan volgens Rudolf Rasch in de muzikale traditie van Plantijndrukken uit de late zestiende eeuw, en die is heel anders dan de Windesheimse.

Aan de aantekeningen in de Soeterbeeckse handschriften is te zien dat ze in de loop van twee eeuwen door verschillende zusters en rectoren zijn aangebracht. Er is dus door veel mensen tamelijk hard aan gewerkt. [dia 58] Degene echter die de revisie in een aantal boeken gestroomlijnd en voltooid heeft, is de al genoemde Arnoldus Beckers, een kanunnik uit het

Windesheimse klooster Gaesdonck bij Goch die van 1772 tot 1810 rector was van Soeterbeeck.

Omdat we daar vandaag gezangen uit horen, kan ik niet anders dan proberen te illustreren hoe Beckers' revisie eruitzag aan de hand van zijn ingrepen in het Augustinusofficie, al heeft hij dan net het antifonarium dat Voces Caelestes gebruikt, IV 21, niet onder handen genomen, en moeten we ons dus op een ander boek richten: [dia 59a] IV 7, het al besproken antifonarium voor de vespers en completeen van het gehele liturgische jaar uit ca. 1530. [dia 59b] Getuige zijn eigen aantekening op het schutblad voorin is dit handschrift in 1787 door Beckers bij de tijd gebracht.

Nu vertoont het Augustinusofficie bepaald niet de meest spectaculaire voorbeelden van Beckers' ingrijpen, zoals op deze pagina's, met het officie van de maagd-martelares Lucia. [dia 60]. En eigenlijk is het sowieso niet helemaal passend: Augustinus was als orde vader van de Windesheimers een van de heiligen voor wie de congregatie ook in de achttiende eeuw nog een eigen officie had, en zijn feest werd in Beckers' tijd te Soeterbeeck dan ook niet gevierd zoals in de universele Romeinse boeken standaard werd aangegeven. Het illustreert dus niet de aanpassing van een Windesheims aan een Romeins officie. Maar het achttiende-eeuwse Windesheimse officie van Augustinus verschilde wel een beetje van het middeleeuwse Windesheimse officie in IV 7. Dus het is tóch een geschikt voorbeeld om u een idee te geven van de update waar we het over hebben.

Ik vergelijk het Augustinusofficie in IV 7, p. 263-275 met dat in IV 63, p. 172-192. [dia 61] IV 63 is Beckers' eigen exemplaar van de meest recente uitgave van het Windesheimse supplement met officies voor de eigen feesten, om te gebruiken naast een Romeins brevier. De uitgave dateert uit 1753.

Zoals gezegd: het officie van Augustinus zag er, wat de vespers betreft, in de achttiende-eeuwse Windesheimse boeken goeddeels hetzelfde uit als in de zestiende-eeuwse. Dus erg veel hoefde Beckers hier niet te veranderen, maar wel een beetje.

[dia 62a] De eerste vespers begonnen met dezelfde vijf antifonen bij de psalmen. Dus die heeft Beckers, zoals u ziet, alleen marginaal geïdentificeerd, om het de zusters gemakkelijker te maken. [dia 62b] Dezelfde motivatie ligt ongetwijfeld ook ten grondslag aan de kopteksten en de paginering die hij ook heeft aangebracht.

[dia 63] Een klein tekstueel verschil in de derde antifoon (*sagacitate fidei* ['door de scherpzinnigheid van het geloof'] in IV 7 tegenover *vivacitate fidei* ['door levendigheid van

geloof'] in IV 63), en een schrijffout in de vierde [dia 64] (*ne morietur* ['opdat hij niet zal sterven', indicatief futurum, wat incorrect is in combinatie met *ne* en de overige werkwoorden in de antifoon, alle in het imperfectum] in IV 7 tegenover *ne moreretur* ['opdat hij niet zou sterven', conjunctief imperfectum] in IV 63), heeft Beckers laten staan.

[dia 65a] Het zestiende-eeuwse antifonarium bevat niet alle teksten van het Augustinusofficie, maar alleen antifonen en responsoria (of beurtzangen), en dus springen we na de eerste vijf antifonen meteen naar het responsorium *Vulnaverat*. Nu komen er in de achttiende-eeuwse liturgische boeken helemaal geen responsoria voor in de vespers. Dus slaat Beckers dit gezang keurig over bij zijn revisie, want het wordt niet meer gezongen. Wel noteert hij bovenaan op de bladzijde de koptekst en het paginanummer. [dia 65b]

[dia 66a] Dan komen we bij de antifoon bij het Magnificat, die opnieuw dezelfde is. Deze keer heeft Beckers haar echter niet alleen geïdentificeerd, maar ook twee veranderingen aangebracht in de tekst, van *adest dies celebris* ('De feestdag is daar') naar *adest nobis dies celebris* ('Voor ons is de feestdag daar'), en van *ab angelis* ('door de engelen') naar *cum angelis* ('met de engelen'), in het eerste geval heel secuur niet vergetend om vanwege de extra lettergrepen een extra nootje toe te voegen, waarvan mij volstrekt onduidelijk is op welke lettergreep hij het precies gezongen wilde hebben. [dia 66b]

[dia 67a] In de tweede vespers worden volgens het middeleeuwse officie de vijf psalmantifonen van de lauden herhaald, maar omdat handschrift IV 7 de lauden niet bevat, worden ze daar gegeven als horende bij de tweede vespers. (En niet bij het Magnificat, zoals de rubricator abusievelijk aangeeft.) Het achttiende-eeuwse officie gebruikte nog altijd dezelfde vijf psalmantifonen voor de lauden en de tweede vespers, die hier dus opnieuw door Beckers slechts in de marge geïdentificeerd zijn. [dia 67b]

[dia 68] Een tekstueel verschil in de vierde antifoon (*doctrina sacra* ('de heilige leer') in IV 7 tegenover *doctrina sana* ('de gezonde leer') in IV 63) laat de rector ongemoeid. Maar u ziet: [dia 69] in de tweede antifoon heeft hij zich uitgeleefd. De originele tekst, die zich op basis van andere handschriften laat reconstrueren als *eum ad se accersiri fecit et, licet invitum, presbiterum ordinavit* ('hij [Valerius, bisschop van Hippo] liet hem [Augustinus] bij zich komen en wijdde hem, hoewel tegen zijn zin, tot priester'), heeft hij overgeplakt met een strookje papier, om daar en in de marge de nieuwe tekst, *eum, a populo apprehensum ac sibi praesentatum, licet invitum, presbyterum ordinavit* ('hij wijdde hem, door het volk gegrepen en aan hem voorgeleid, tot priester, hoewel tegen zijn zin'), op te schrijven, op noten waarvan

ik niet weet waar hij ze vandaan heeft. [dia 70] Het responsorium *Verbum Dei* kunnen we wederom negeren, en dus komen we uit bij de tweede Magnificatantifoon, die opnieuw hetzelfde is en dus alleen maar geïdentificeerd hoefde te worden. [dia 71] Beckers heeft één tekstuele wijziging doorgevoerd: *Christi gracia* ('de genade van Christus') is met de krabber en de pen veranderd in *Dei gracia* ('de genade van God'). [dia 72]

Zomaar een voorbeeld om duidelijk te maken wat er zo ongeveer gebeurd is. De grote vraag bij dit alles is natuurlijk: is deze revisie geslaagd? Is het er in later tijden ooit daadwerkelijk van gekomen dat de verouderde antifonaria weer gebruikt zijn voor de vespers op zon- en feestdagen? Strikt genomen weten we dat niet zeker. Er wordt in de archiefstukken van Soeterbeeck niet met zoveel woorden over gesproken. Maar het is nauwelijks voorstelbaar dat het slechts ging om een intellectuele puzzel waar enkele zusters en rectoren zich eeuwenlang mee onledig hielden, maar die uiteindelijk niet is voltooid en geen praktisch nut diende. Rector Beckers werd door de zusters in een necrologie herdacht als een ijverig rector, 'in het bijzonder vanwege zijn geschriften voor het koor'—een duidelijke verwijzing naar zijn gepriegel in de liturgische handschriften. Als dat allemaal voor niks was, zou zijn ijver niet zo herdacht worden. Nee, al in de zeventiende eeuw, nog voordat Beckers het geheel wat consequenter en gebruiksvriendelijker maakte, waren meerdere antifonaria al voldoende gereviseerd om liturgisch weer gebruikt te worden, en dat zal ook wel gebeurd zijn. Waartoe dienden anders trouwens het soort muzikale aanduidingen waarvan de oplettende toeschouwer op deze bladzijde (IV 7, p. 263) al even een voorbeeld zag [dia 73], in dit geval aangebracht door iemand anders dan Beckers, om de toon aan te geven voor de vijfde psalm in beide vespers van het hoogfeest van Maria Tenhemelopneming (15 augustus), namelijk de eerste? Bovendien beperken de latere sporen van gebruik zich niet tot de antifonaria: ik wijs u nog maar eens op de blaadjes met tekst en muziek die in IV 82 op f. 33-44 gelijkmd waren. [dia 74] (De twee Augustinushymnen werden bij de revisie van dit psalterium met hymnale overigens ongemoeid gelaten.)

Laten we er dus maar van uitgaan dat Beckers en anderen niet vruchteloos geijverd hebben, en dat de oude Windesheimse handschriften van Soeterbeeck inderdaad (met tussenpozen) tot in de achttiende eeuw gebruikt zijn geweest. In de negentiende komt daar een einde aan, als de zusters om allerlei redenen overstappen op een zeer sterk versimpeld getijdengebed. Maar dat is een ander verhaal, voor een andere keer. [dia 75] Vandaag nemen de dames van Voces Caelestes een van de handschriften opnieuw in gebruik, en laten ze de

Windesheimse melodieën weer klinken. Niet langer in een liturgische setting, dat is waar. Maar mooi is het wel. Laten we nog eens goed luisteren naar wat Beckers zo graag wilde behouden, dan zullen we hem wel begrijpen. [dia 76]

Tenslotte

- Bijna alle handschriften en vele liturgische drukken in de Collectie Soeterbeeck zijn digitaal te raadplegen op <https://www.extern.ubn.ru.nl/soeterbeeck/>.
- Voor meer informatie, zie Hans Kienhorst en Ad Poiters, *Book Collections as Archaeological Sites: A Study of Interconnectedness and Meaning in the Historical Library of the Canonesses Regular of Soeterbeeck* (Turnhout: Brepols, 2023).
- De meeste niet-historische foto's in de PowerPointpresentatie komen uit voornoemd boek en deze zijn gemaakt door Anton Houtappels.

Noten

¹ De bul (1395) waarmee paus Bonifatius IX (1389-1404) de oprichting van het kapittel bekrachtigde, zegt: *Ceterum ordinarunt, ut in omnibus monasterijs aut domibus eis colligatis uel subiectis aut in posterum subiciendis, cujuscumque diocesis essent, in diuino officio omnes vniformiter seruarent secundum ordinarium ecclesie Trajectensis, demptis quibusdam historijs specialibus, quas Romana ecclesia noscitur non seruare, et additis resecatisque quibusdam alijs, secundum quod diffinitores capituli generalis religioni et deuocioni omnium ipsorum iudicarent conuenire* (J.G.R. Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, dl. 3 (Utrecht: Gebr. Van der Post, 1880), p. 305).

² *Venerabilis ergo pater Iohannes Huesden prior in Windesem cum suis senioribus, qui per omnes pene domus capitulo incorporatas priores fuerant electi et confirmati, et alijs suis fratribus in monasterio secum presentibus hac papali fulti auctoritate inter se tractare animoque ceperunt resolvere, quomodo ordinarium auctenticum ordini et capitulo in diversis dyocesibus in proximo dilatandis cunctis congruentem expeditius possent componere, quatinus hec ipsa morum cantuum et ceremoniarum unitas unaque conformitas individuam inter se et cum deo cordium et spiritualium bonorum unitatem per amplius foveret et enutrit. Pluribus igitur diversarum religionum ac dyocesium ordinarijs in unum recollectis diligenterque lustratis mirabilem eorum reppererunt discrepantiam disparemque nimium qualitatem. Quibus tamen debite inspectis diligencius examinatis et inter se comparatis tandem de viorum discretorum et ecclesiasticarum personarum ac doctorum consilio et assensu compendiosa satis et utilia capituloque generali in diversis provincijs bene conuenientia kalendarium ordinarium ac manuale composuerunt, que in forma debita aperte conscripta generale capitulum ad se suspiciens capituli generalis ordinarium manuale et kalendarium auctoritate decrevit apostolica in singulis capituli nostri monasterijs omnimodis observanda. Hijs itaque peractis necessario opus erat, ut omnes libri officiorum diuinorum ad eiusdem kalendarij, ordinariique formam pertinentissime corrigentur, ne umquam aliqua in officijs diuinis melodie discrepantia oriretur. Unde non minima cordium et corporum occupacio labor et fatigacio patribus nostris de novo surrexit, donec debitum singula sortirentur effectum. Fratres ergo nostri ad hoc deputati diversa missalium gradualium antiphonarium lectionarium capitularium et collectariorum exemplaria in unum colligentes enucleate examinantes et ad se invicem adequantes, omnes tandem diuini officij libros in debitam formam ordinario et kalendario per omnia consonantem satis apte composuerunt, multis novis minus auctenticis historijs legendis ymnis et sequencijs animi pocius levitatem quam ecclesie sancte gravitatem auditu redolentibus reiectis et omissis. Omnes denique libri capituli nostri cantuales, ex quibus diuina officia peraguntur, debite sunt correcti optime dispositi bene accentuati religioso more notati sive solphizati et in servandis pausis semper virgulati. Cuncta enim missalia evangelitaria epistolaria psalteria lectionaria capitularia et collectaria nostra usque ad unam iotam bene sunt correcta punctuata et ordinata debiteque accentuata, ut talis librorum correctio et consonantie conformitas in nullo mundi ordine usquam reperiat. Singula autem premissa in libris nostris diuinis correcta seu mutata a locorum ordinarijs Romanorum legatis summisque pontificibus multipliciter sunt approbata auctenticata et confirmata, ut, si venerabile capitulum nostrum generale eiam per uniuersum mundum dilateretur, hec omnia absque reprehensione inuolabiliter possent observari* (Karl Grube (red.), *Des Augustinerpropstes Iohannes Busch Chronicon Windeshemense und Liber de reformatione monasteriorum* (Halle : Otto Hendel, 1886), p. 310-311).